

KATONA ELSŐ TÖRTÉNETI DRÁMÁI.

(Második közlemény.)

E sokfázisú lelki válságból a novellában úgyszólván semmit sem kapott Katona készen. Magára a harc világnézeti okára épen egy odavetett utalás mutat csak rá Chatre első üzenetében, ott is politikai érv s egyúttal félig igazolás gyanánt: «Ne regardez plus comme votre roi un prince que le ciel réproouve et que Rome condamne.» Katonánál ezzel egyértelműen mondja az első felvonásban a követ Chatre nevében a királyról, hogy «megfelejtkezvén minden szent kötelességről nem jár a világosság után, és feje felett az Istennek helytartója már kimondotta az ítéletet, és minden derék francia hozzá kötelezett hívsége alól feloldoztatott.» De a novellában nyoma sincs a meghódolást megelőző vívódásnak. Chatre alakja a novellában mellékes, és csak Clementia hősiességének kiemeléséért van az ő erre következő megtérése.

Inkább opportunizmus vezet mindenben, mint meggyőződés vagy igazi szenvedély. A házassági terv is azért volt számára fontos, mert hatalmas ambíciója eszközét látta benne. (Katona drámájában csak leánya vágja szemébe ezt a gyanút a legnagyobb felindulásban.) Veresége után követét, Sericourt, csakugyan meggyőzi Clementia lelki ereje a tőle védett ügy igazságáról, de Chatre-t nem. Így leánya és a jelenlevők fokozatosan hatnak rá, s már kész volna lemondani kegyetlen tervéről, mégis ingadozik — a novella szavai szerint — becsvágy és dicsőség, harag és nemeslelkűség közt s mindkét kérés teljesítésére csak Henrik fenyegető közeledésének híre bírja. Minden más tényező teljesen hiányzik a novellából, már pedig ennyi a határozott fenyegetődés után még annak elejtésére is kevés, a pártállás megváltoztatására pedig annál inkább, mennél inkább meggyőződésből eredt a párttűtés; ennek ellenére a király a legnagyobb lelkesedéssel és elismeréssel fogadja, amint hogy a novella elején is a legbecsületesebb és legérdemesebb emberek egyikeként szólnak róla. Jellemző, hogy Töring is érzett valami ellenmondást, de a leggyengyesebb eszközt választotta eltakarására, még teljesebben elhanyagolván Chatre alakját: ő egészen elhagyja a harc világnézeti okára való egyetlen utalást is. Chatre nála csak azért áll a pártosok közé, mert számított felülkerekedésükre; így aztán megtéréséhez is elég motiválásul a külső változás, a király híveinek lelkes kitartása és saját embereinek ingadozása, meg a király fenyegető közeledése.

Katonánál a belső küzdelem sok tényezőből tevődik össze, s mindig az egyén összes jellemvonásainak s környezetének és a külső eseményeknek eredője. Egy jámbor, katolikus szellemben nevelkedett öreg katona-apa — mindez s még néhány apró vonás egyaránt fontos és egyaránt csak K. emeli ki — szembe került a vallás nevében törvényes uralkodója híveivel, majd ennek folytán leányával, kit bár mindennél jobban szeret, eddig katonás fegyelemben nevelt; most élete első vereségét szenvedti — mégpedig asszonnyal szemben: egy elhamarkodott, meggondolatlan ultimátum végrehajtásából örök gyalázat származnék rá, s egyben leányát is örökre boldogtalanná tenné, — az engedékenyséért viszont gyávának és gyöngének tartathatnák. Végül még azt is kell hinnie, — ezt is csak K. viszi bele — hogy leánya és legkedvesebb embere rászedték és tilalma ellen cselekedtek, s így mindenkiben csalódott. Mindez fokként feszültebbé teszi helyzetét és lelkiállapotát: ügye igaztalanságáról való meggyőzetése a további fegyveres harcot lehetetlenné teszi ugyan számára, de a meghódolás és a kegyelemkérés époly lehetetlen katonai multja és egyetlen veresége után. Mikor aztán meggyőződik arról is, hogy engedetlenség és hálátlannak hitt hozzátartozói az ő megmentéséért szegték meg parancsát, gyöngé öreggé és tragikus leszámolásra is képzelenné válik. (K. leleménye az is, hogy Sericour és Rozália Chatre-ért való aggodalmukban hagyták el tilalma ellen sátrát, hogy ők mentették meg, mikor megsebesült, s hogy ezt S. akkor érteti meg vele, leányával együtt hirtelen a mentéskor viselt áruhában jelenvén meg, mikor meggyőződését már sikerült megingatni.) A szeretet levegőjében maradék keménysége is megolvad, amellyel utójjára öngyikosságra gondolt, de mivel a gyalázattól való irtózása nem enyhül, csak a királyi engesztelődés fölényes és megértő s ennek a jellemnek ismeretében motivált formája (bűnbocsánat helyett békekötés) adhatja meg a végleges megnyugvást.

Hogy mennyire érzi K. vállalt feladata nehézségét s mily aggodalmas gonddal törekszik a lelki küzdelem egész bonyolultságát éreztetni, kivált a színész számára félreérthetlenné tenni, arra nagyon jellemző néhány apróság még a színi utasításokban is: nagyobb biztonság kedvéért a maga nevében is jellemzi a dialógusban kifejeződő lélekállapotot. Ezt Kerecsényi Dezső is megfigyelte s igen helyesen a lélekrajzba való fokozódó elmélyedés jelét ismerte fel benne.¹ A pillanatnyi mozdulatot előíró utasítások legnagyobb részében legalább egy jelzőnek van ily magyarázó szerepe, több meg csakis ilyen célú. Mindez azonban jórészt csak túlságos, de talán Katonának a színészek közt tett tapasztalataiban megokolt aggodalmas-

¹ *K. színi utasításai*. Irodalomtörténet, 1931.

ságból folyik, épen nem a kifejezőképesség kezdetleges erőtlenségéből. Sőt még a szereplők ajkára is többször ad olyan szavakat, amelyek az egész szerepükből úgylis érthető lélekállapotukat magyarázgatják.

Az exozición túl a novellában készen kapott anyagon, a külső eseményeken és azok sorrendjén is a lelki küzdelem fokozatos felépítése kedvéért tett Katona minden változtatást.

Így 1. mindjárt a II. felvonás kezdetén ezért cseréli fel a követtel és Rozáliával való jeleneteket. 2. Csak egy egészen rövid s csaknem élőkép-számba menő csatajelenetet mutat be, s ennek belső feszültségét is megadja az, amit a két szembekerülő fél megelőzően átélt. A novellában elbeszélte harcuk minden más részletét különválasztja e döntéstől s a követtel előbb mondatja el, még mielőtt Chatre maga harcba indulna. Így 3. a csak tőle megosztott ostrom két rohama közé a lelki fejlődés kedvéért hosszú és fontos jelenetsor kerül. Közben történik a vezér távollétében visszavert támadókat üldöző ifjú gróf elfogása és a seregét ért első vereség miatt épen indulata tetőpontján levő Chatre ultimátumának váratlan visszautasítása. Mindez a novellában Chatre személyes leveretése után következik csak, s így rajtuk túl semmi sem fokozza már a belső feszültséget. 4. Chatre-nak foglyával való gúnyos szóváltását az elfogatást követő percekről a legnagyobb feszültség idejére teszi át K. Így nemcsak leánya megdöbbenése is nagyobb, hanem az ő kétségbeesése is végzetesebb: érzi, hogy fenyegetésének végrehajtása leányát szerencsétlenné teszi; előbb magát az ultimátumot is kevésbé érthetővé tette volna, itt meg Sericourtól való meggyőzetés előtt közvetlen előkészítő jelentősége is van. 5. A király közeledtének híre, mely a novellában döntő, a lélek vívódását és nem külső körülményekkel való megalkuvást bemutató Katonánál csak az elhatározás után érkezik. 6. Csak Katona iktatja be, következményeivel együtt, Chatre-nak Rozáliától és Sericourtól álruhában való megmentését.

Chatre küzdelmének bemutatásával kapcsolatban kisebb mértékben a többi szerepek is átalakulnak. Külön figyelmet érdemel közülük Sericour. A novellában ő viszi az ultimátumot s pusztán Clementia hősiességének hatása alatt határozza el gazdája meghódoltatását. Katonánál sokkal komolyabb a szerepe, semhogy ily kisszerű feladatra is őt használná s érvelését ily pillanatnyi érzékenyedségből származtatná. Nála valóban bizalmi embere a vezérnek s hozzá való szeretetből maradt csak pártütésekor is mellette. Mindjárt az ostrom elrendelése után megpróbált Rozáliával egy értelemben szólni, de a marsall indulatában elhallgattatta. Csak akkor rohanja meg érveivel, mikor látja, miként vergődik az az addigi úton megoldhatatlan problémájában, s mikor ő reá támad vélt hálátlansága miatt. Ettől kezdve a meggyőződés és szeretet erejével vezeti. Szerepéhez nem méltó küldetését Katona ugyanarra a követre ruházta át, aki az első üzenetet is viszi. Ennek alakját sem hagyta meg K. a maga színtelenségében: a novella szellemében tipikus diplomatává formálta. Mindig udvarias, de senkivel sem törő-

dik — ura érdekével sem; csak azt nézi, merről fú a szél. Szavajárása a franciás «ha úgy tetszik»; a legszörnyűbb dolgok jelzésénél valóban jellemző kifejezése az érzéketlen, modoros udvariasságnak. K. külön szükségesnek tartja figyelmeztetni a színészt, hogy nem komikus figurának szánta: «Charactere nem egyéb, hanem egy könnyen gondolkodó neutralista».¹

4. (*Sablonos elemek. Egyes minták. A szenvedély nyelvének keresése.*) Mindenesetre tagadhatatlan és természetes is, hogy Katona e drámája írásakor sem szabadul még fel az egykorú színpadi divat alól: alkotása módjában és gyöngéiben egyaránt része van annak a világnak, amelyben jó két éve benne él. Egészen téves és épen a dráma lényegének félreismerése mégis «valóságos Ritterdrámát» látni benne — annyira leegyszerűsített benne, forrásához képest is, a külső történet, annyira háttérbe szorul a belső mögött, s annyira egységesen halad egyedül ezt szolgáló felépítése, ellentétben a lovagdrámák szerkezeti lazaságával, ugrádozásával és Shakespeare-i külsőségeivel. Különösen feltűnő a psychocentrikus törekvés a Katona korában játszott késői lovagdrámákkal szemben (Kotzebue, Ziegler, Gleich, Hensler), melyeket Katona egyedül ismerhetett (Klinger, Lenz, Törring, Maler Müller, Hahn és Babo nem szerepeltek a műsoron, akárcsak maga a *Götz* sem), s melyek a Sturm und Drang-drámának csak külsőségeit folytatták, de problémáitól messze kerültek. A *Hamleten* kívül — melynek hatása apróságokban Katona első drámájától kezdve állandó, s amelyből az öngyilkosságon való töprengés itt is visszatér — inkább a Rührstück, a polgári és vele rokon katonai érzékenyjáték körében akadnak egy-egy lelki probléma körül szőtt drámák, mint a külső hatásokkal dolgozó lovagdrámák és egyéb «kosztümös» darabok közt, de a lelki fejlődésnek az a bonyolultsága, amellyel Katona próbálkozik, az akkori műsor drámáiban kivételes. Súlyos problémák megnyugtató megoldása a kor komoly drámájára általában jellemző, hisz a közönség ízlése Shakespeare-t is még mindig csak oly érzékeny átdolgozásban fogadta el, amely után megnyugodva térhetett haza. Az elérzékenyedés bemutatásának kedvelése különösen jellemző az egykorú komoly műfajokra, amint a színpadon általában tovább él a szentimentalizmus, családi és politikai vonatkozásban egyaránt. Chatre és Sericour is többször sírnak és beszélnek is könnyeikről, a heroina meg el is ájul a színpadon anyai bánatában. Chatre alakjának felfogásában fontos öregsége is. Ez maga is korszerű vonás: egy-egy tiszteletreméltó öreg ember szinte állandó

¹ Ezért nem helyes — a szerepkör teljes azonossága ellenére — hogy Heinrich Gusztáv az «ostobán naiv, a dolgokhoz nem értő» lovagdrámái követekkel azonosítja. Katona épen az e sablon szerint való megjátszás ellen tiltakozott.

kelléke az *Emilia Galottitól* kezdve a német drámáknak — lovagdrámáknak és érzékenyjátékoknak egyaránt — összes attribútumaival együtt. Az ősz haj maga elég, hogy viselője tiszteletreméltó voltára emlékeztessen (Schiller ifjúkori drámáinak «Graukopf»-jai!) s hogy minden indulatot lefegyverezzen.¹ E sablonba tartozik az *Aubigny Clementiának* is sok helye. Így mikor Chatre kétségbeesett indulatában szidalmazza leánya kedvesét, ennek felháborodását csak az ősz haj tisztelete mérsékli: «Chatre! e láncaimat tekerném e szóért anyakadra — de — fehérek a hajszálaid.» Sericour meg a nagy vita kezdetén elrészényülten mondja: «En szeretlek tégedet, mert szinte olyan szép fehérek a hajszálaid, mint az anyimek!» De maga Chatre is sokat emlegeti ősz haját, legjellemzőbb kapcsolatban a III. fv. 7. jelenetében: «Csak ősz hajszálaimra tekintsetek, és bizonyára el fogjátok hinni, hogy az öreg Claudius még csak egy rossz gondolattal se volt hazája iránt.» A becsület folytonos emlegetése is emlékeztet a lovagdrámákra — e tekintetben is része volt a sablonnak Chatre problémája bonyolításában is. De magában a francia novellában is elég sok szó van *honneur*ről és *honte*-ről.

Több, a lovagdrámákra emlékeztető, külsőleges vagy épen technikai elem közül (pl. a követ kettős szerepe: izenet-közvetítés és a színen kívül történők jelzése; Katonánál Rozália az ottmaradt levélből érti csak meg a szakítás okát) különösen jellemző az, hogy Sericour és Rozália zarándokruhával teszik magukat felismerhetetlenné. Zarándokok szerepeltetése a lovagdrámáknak kosztüm tekintetében legjellemzőbb vonásai közé tartozik, de álrühaként is sűrűn fordul elő. A zarándok-szerep gyakorisága folytán ily ruha a színtársulatok állandó kellékei közé tartozott, s így az akkori színházi viszonyok keretében époly érthető, hogy K. az ő tervében fontos, az arcot eltakaró álrühának ezt választja, amennyire nem természetes persze, hogy a XVI. század végén a táborban két példányban is rendelkezésre áll. Ily álzarándok szerepel pl. a Katona korában műsoron szereplő lovagdrámák közül Kotzebue *Johanna von Montfaucon*jában, Ziegler *Barbarey und Grösze*jében, de Gleich Katonától fordított *Albert der Bäre*ben is, amely ugyancsak egy pártos megterését mutatja be, persze nem oly bonyolult lelki motiválással; itt zarándokruhában épen maga a herceg inti a rebellis Guelphot.

Egy másféle vitézi érzékenyjátékban Katona saját útmutatása nyomán találhatjuk meg — szintén csupán egyes, de mindenesetre fontos részletek tekintetében — közvetlen mintáját. Az érzékeny befejezés egy áhitatos mondatához («Midön

¹ V. ö. az idevágó párhuzamos helyek hosszú sorát Brahm O. könyvének (*Das deutsche Ritterdrama*) 198—203. lapjain.

az ellenségek barátokká lesznek, akkor az angyalok diadalmi örömmünnepet ülnek az emberszerető szíveknek emlékezetére») irt jegyzetben ő maga hivatkozik rá, hogy Ziegler *Repressalia* c. darabjából vette. Az idézet a II. felvonás 6. jelenetéből való: ott a főszereplő, gr. Tannenring generálistól leánya részére kiszemelt kövér báró mondja elzékenyülve, mikor lemond párbarójáról a leány szerelmesével. Mást is vett innen K., még pedig már szorosabb kapcsolatban főhőse lelkivilágával.

Tannenring is az ellenséghez tartozó ifjú iránt való makacs szerelme miatt haragszik meg leányára, s őt is épen haragja tetőpontján szólítja el a csata kezdete. Itt is különösen ez fájdalmas leányának — a II. felvonás 11. jelenetében mondja, Gyarmati Gábor fordítása szerint, melyben Katonának is játszották: — «Oh drága Atyám! a maga szívében erántam való gyűlöléssel akar e a halállal szembe szállni?» (V. ö. *Au. Cl.* II. 3. Atyám... az istenért, hallgass meg... te a halálnak méz szembe — oh istenem ha talán... istenem, haraggal!) Katona-apja pedig engedetlen leánya ellenében époly kemény, mint Chatre, de a bárónak, kire rábízta, mint az Sericourra, ő is azt mondja titkon: «Ha oda találnék veszni, mondja meg, hogy neki meg bocsátottam» (V. ö. u. o.: «Ha elestem, amit nem hiszek, mondd meg neki, hogy kimondhatatlanul szeretem őtet.»)

Egyébként Ziegler drámája oly feltűnő rokonságbán van az Aubigny-tárggyal, már amint a novellában van, hogy talán ennek is része volt benne, hogy K. a novellát olvasván, dramatiszálása lehetőségére gondolt.

Itt is az ostromot visszaverő vezérnek fia esik fogságba, s az ellenség, ki a drámában meg sem jelenik, (neve Selincour!) az apát egy kémként felakasztott tisztjéért megtorlásul (innen a cím) fia kivégzésével fenyegeti, hacsak a várost önként fel nem adja. Tannenring problémája tehát Clementiával azonos. A sablonosan regényes megoldás itt az, hogy történetesen az ifjú Selincour viszont T. fogságában van; kilétét csak szerelmese, a generális leánya tudja, de a legutolsó percben minden rendbejön általa.

A korszerű sablonból leginkább a lovagdrámái *stílus* hatása mutatkozik, az egész drámán végig, s ez a legfontosabb K. továbbbi fejlődésében is; ez a stílus Shakespeare-i vonások túlhajtásából nőtt, de Shakespeare átélésének előkészítésére is különösen alkalmas volt. Minden szertelensége és modorossága egyben itt még Katonának is, sőt inkább, mint előző drámáiban, melyekhez többet kapott készen forrásaiban, s így kevesebb alkalma nyílt ekkori ízlése szerint való önállóságra. A lovagdrámák legfőképp stílusukban őrizték még ekkor is a Sturm und Drangot, melynek lényege rég elsikkadt náluk vagy elkopott aprópénzzé vált. A Sturm und Drang stílusára vall a lovagdrámákban a káromkodások és durva szavak használata — főképp felindulás kifejezéséül: K. drámájában is ott röpködnek a «Döghalál! Kárhózat! Pestis! Dörgös háború»-féle szitkozódások, a «fattyú»

¹ A sűgőpéldány a Nemzeti Színház könyvtárában megvan.

s «majom» címzések; Sericournak meg azt mondja Chatre: «vén gazember... miért pökted le barátságomat». De különösen jellemző e dühöngésre a szereplőknek nagy átkokra való folytonos készenléte. K. két szenvedélyes főhőse is csaknem minden felindulásában eljut a legszörnyűbb és sorozatos, vagy nagyon is részletesen kiszínezett átkokig: a sok közül csak egy példát idézek, Chatre-nak a III. felvonás 3. jelenésében kezdődő átkozódását, ezt is csak kivonatosan:

... Átok szálljon az emberi nemzetre! átok az egész világra! átok neveltetésemre... Legyen tehát minden megemészttve — minden semmivé téve a világon, és mondja azért énnékem valaki, hogy miért cselekszem, akkor az istenség mennyköveit fogom a fejére leátkozni, hogy az a pokolbeli *miért* vele együtt a Gehenna fenekére ütessen és az örökkévalóság végéig átkozott lelkén égjen... Átkozott legyen a könnyörülő szelidség... Dög-halált és földindulást támasztok az emberiségben és aztán a természet lássa, minő iszonyatossággal végezze azt el én rajtam... Átkozom atya létemet (a szülő átkát is — à la Lear — szinte magától értetődőnek tekintik a lovagdrámák, s K. drámájában is ezenkívül Clementia ajkát is elhagyja, mikor a polgárok fiáért készek volnának feladni a várost!)... átkozom a mennyköveket, melyek titeket velem össze nem zúznak, átkozok minden lételt... Átok a te csókodra! Pestis és kárhozat!

Átok-formulák nélkül is többször sor kerül a féktelen dühöngés kifejezésének arra az átkokkal rokon formájára, ahol a dühöngő a maga nagy felindulásához méltó keretet kíván vagy képzel el a természetben is, vagy a maga személyének vagy intézkedésének tulajdonít esetleg önmagát sem kimélő s mindent elpusztító erőt¹, pl. II. 5. Chatre:

Dördüljetek, dobok! úgy dördüljetek, hogy mint Jerikó falai az izraeliták ordítása alatt — úgy omoljanak össze Aubignynak bástyái dördülések alatt, és nemcsak Franciaország trónusa rettegjen, hanem reszkessen az egész hitetlen Európa, és fogvacogással emlékezzenek a teremtés hatodik napjának alkotmányai (ez is erre az álpathosra jellemző körülírás a felindulásban) arra az órára, melyben... Ch... Aubignynak falait meghágtá. — II. 9. Clementia: Én sárgultam volna el? Cl. sárgult volna el? az nem igaz! az hazugság — és ha igaz volna — úgy körmeimmel ásnám le azon becs-telenítő sárgaságot, és azon véresen rohannék a pártosok közé, és halált és pestist fujnék a ligue keblébe, hogy mint a felpiszkált hangyarakás, úgy szaladnának széjjel a megdögletesített lelkek.

A túlzó képek is bőven röpködnek e dühöngés közben. Katonánál a részletező képes beszéd a vallási probléma körében a legtalálóbb, de épen ez teszi gyanússá eredetiségét, pl. ahol Sericour a világ tarkaságát álarcosbábként jellemzi. Ép e körben különösen jellemző a II. felvonás 3. jelenése, ahol Chatre a maga törekvését oly hajós képében látja, aki jó por-

¹ Nagyszámú ily párhuzamos helyre utal Werner R. M. Hahnról szóló értekezése függelékében (*Quellen u. Forschungen*, XXII. 121. sz.).

tékát hoz és szerencsésen teszi meg útját, de nem fér be a kikötőbe s kénytelen más ott nyugodtan állomásozó hajósok hajóját kiszorítani, sőt összetörni. Jellemzően drámai, Shakespearere emlékeztető az ily képes beszéd, s minden részletezése ellenére nem a homerosi hasonlatokkal rokon, mert jelentősége a lelki küzdelem oly megvilágítása, mely kezdetén annak egy fázisához fűződven, tovább felmerülő elemeivel nemcsak a dikciót, hanem magát a vívódást viszi tovább új irányba:¹ a jó portékát vivő hajós is az erőszak szüksége után a következő pillanatban már arra gondol: «Hát csupán a te segítségedre vagyok e szükség . . .» A drámai nyelvre épen az a legjellemzőbb minden más költői nyelv ellenében — s egyes lírikus alkotásokat épeztérzünk drámáinak — hogy a kifejezés maga a gondolat továbbléköje, a szenvedély fokozója vagy elterelője, s így a szereplők gondolkodása nem logikus céltudatossággal, hanem merőben associatív kapcsolatokon gördül tovább, mint az életben mindannyiszor, mikor még igazán «gondolko-dunk» valamin, mikor még az utat is keressük. Épen a németek legújabbban szinte legnagyobbra értékelt drámaírójának, Kleistnek vannak finom megjegyzései a nyelvi kifejezés ily irányító szerepéről.²

Ebben az irányban különösen jellemző, mikép használja fel K. a lovagdrámák több, rendszerint csupán modorossággá vált stílus-sajátságát. E modorban sokszor egészen súlytalan szavakat is sokszorosan ismételnék, variálnak vagy igazítanak rajtuk — esetleg ezért ismétlik újra, a nélkül, hogy valóban mást mondanának, tehát dikció és lelkiélet továbbhaladna. Sokszor meg hosszú eltávolodás után térnek vissza újra meg újra, szinte refrainszerűen egyes elhangzott szavakra.³ Mint a többiek, ez is lehet tökéletes kifejező eszköze a lélekállapotnak, amint ily eredeti szerepéből vált is sablonná: így ismétli pl. Chatre szinte eszelősen a III. felvonás 7. jelenésében nagy felfedezését, hogy Sericour és Rozália szabadították meg. De ilyenek, és a többi említett alakzat is, a szó szoros értelmében tucatszám ismétlődnek az *Aubigny Clementiában*, modorosan, csupán megszokottságból is, de kivált a késői lovagdrámához képest feltűnően sok esetben a maga helyén, lélekállapot kifejezéseként és töprengés vezérmotívuma gyanánt életszerűen is. A legjellemzőbb példákat az I. felvonás 1., a II. felvonás 4–5., a III. 2. jelenéséből kellene — lapokra terjedően — idéznem. Aránylag ritka még a kifejezés ily

¹ V. ö. Császár Elemér: *Shakespeare és a magyar költészet*, 217–221. l.

² *Über die allmähliche Verfertigung der Gedanken beim Reden.* (E. Schmidt Kleist-kiadásában a IV. kötet 74–80. lapján.) V. ö. még J. Bab: *Die sprachkünstlerischen Wurzeln des Dramas.* Zeitschrift für Ästhetik, 1910.

³ V. ö. Brahm hatalmas példatárát i. m. 204–29. lapjain.

továbbvivő jelentősége igazi dialogus mozgatójaként, de előfordul az is, hogy egymás szavaira reagálnak így a szereplők.

Általában itt még nagyobb a monológok szerepe, mint később, s ezek túlnyomó része a lélekrajzban maga is Sturm und Drang-hagyaték. (Narratív monológ itt sincs egy sem, technikai szerepe is csak a követének van!) Az *Aubigny Clementia* stíljére minden túlzásával együtt a szenvedély kifejezésének keresése a legjellemzőbb, és csak természetes, hogy K. azoknak a drámáknak hatása alatt próbálkozik ezzel, melyekből előbb ismert meg féktelen szenvedélyt, mint az életből és a legnagyobb drámairók alkotásaiban. Útja mégis innen vezet a szenvedély legtökéletesebb kifejezése és a legéletszerűbb drámai nyelv felé, s abban ott vannak lényeges elemekként e kezdő tanulmány eredményei is, megtisztultan, mérsékeltén, modoros állandóságtól megszabadultan; ép ezeknek az eszközöknek kifejező jelentőségét érti meg annál jobban, minél közelebb jut a legnagyobbakhoz s minél teljesebben azonosul hőisével.

A dráma szellemében is felismerhető a rokonság egyes akkor népszerű színpadi művekkel. A késői lovagdráma a racionalizmushoz minden szertelen külsőség ellenére, több tekintetben visszakanyarodott. A francia forradalomra következő egyetemes reakció e téren is megnyilvánult s nem csupán negative, a Sturm und Drang szabadság-drámáinak eltiltásában, hanem positive is, kivált a lovagdráma történetében meglehetősen mellőzött osztrák drámairóknál. Ennek az osztrák loyálist-patriota lovagdrámának legfőbb képviselői épen Gleich (az *Albert der Bär* is idetartozik!) és még inkább Ziegler, ki kezdetben József császár kedves színésze és 1784—1822-ig állandóan a bécsi udvari színház tagja volt; idetartozó darabjai (*Fürstengrösse*; *Barbarey und Grösse*; *Das Inkognito* stb.) mind állandóan ott voltak K. korában a magyar műsoron. Mégis e tekintetben még inkább, mint a vallási türelem eszméjében egészen más nevelő tényező döntő hatása mutatható ki. A drámai problémának e K. fejlődésében fontos világnézeti elemei külön figyelmet érdemelnek.

5. (*A probléma világnézeti elemei.*) Chatre lelki válsága a körül fordul meg, kinek van igaza: azoknak-e, akik a törvényes uralkodóhoz feltétlenül ragaszkodnak, avagy azoknak, akik elismerik, hogy az egyháznak joga van trónjuktól megfosztani azokat az uralkodókat, akik felfogása szerint nem járnak az igaz úton, s hogy az egyház fejének ily döntését a nemzet elfogadhatja-e magára kötelezőnek. E problémában két általánosabb is rejlik: az uralkodó korlátlan szuverenitásának s a toleranciának problémája, mégpedig oly egységge forrva, hogy a drámának mindenkit megnyugtató megoldásából nyilvánvaló: az egész problémafelvetés és az a világnézet, ame-

lyen át Katona a novella epikus anyagát látja és formálja, volta-képen a korabeli hivatalos jogi tanításon alapul. És valóban, a küzdelmet elvben eldöntő nagy polemikus jelenetnek négy érv-párja szöveg szerint is az egyházjogi vitákból, közvetlenül K. egyetemi tanárának előadásából került a drámába.

A jogi oktatásnak az összes disziplinák szellemét és keretét megadó gerince nálunk az 1770-es évektől változatlanul a Martini-féle jogbölcselet volt, József császár programjának elméleti háttere, mely a francia forradalom után a forradalmi szellem ellenszerének is látszott.¹ Katona a jogbölcseletet és az épen politikai célból vele egy tanárra bízott közjogot Markovics Páltól, e tanítás egyik legkitartóbb hívétől tanulta, kinek épen első tanítványai közé tartozott, de többi tanárai is ott küzdtek ez irány védői közt szóval és tollal.

E jogbölcseleti álláspont szerint az állam nem ősi, szinte a teremtésben megállapított formája ugyan az emberiség életének, de nem is egyesek erőszakos felülkerekedéséből jött létre, hanem az eredetileg független családok szerződésének eredménye. A Martini-féle elmélet e társadalmi szerződés legfőbb részének a pactum subiectionis-t tartja: a közös érdekek védelmére egyesült családok alávetették magukat egy fő hatalmának. A Rousseauval tartó forradalmi értelmezéssel ellentétben, Hobbes nyomán haladva, szükségképen örökérvényűnek vallja ezt a megállapodást, s ebből fejt ki az abszolutizmus elméletét. Alapja az a tanítás, hogy az uralkodó a maga belátása szerint kormányozhatja népét; sem egyesek bármily természetű megsértése, sem viszonyok, intézmények és törvények önkényes megváltoztatása nem ad jogot arra, hogy népei az ő uralmát megszüntnek tekintsék vagy ellene lázadjanak, hacsak nyilvánvalóvá nem válik, hogy szándékosan összes alattvalói tönkretételén dolgozik — már pedig ezt csak szerencsétlen örült tehetné.

Innen érthető az uralkodó előtt való feltétlen hódolásnak az a szelleme, amely Katona történelmi drámáit áthatja. Még a *Bánk bán* megértését is teljesebbé és vitathatatlanabbá teszi annak tudata, hogy Katona politikai gondolkodása a felvilágosodott abszolutizmus rendszerén nevelődött; ennek világánál ahistorikusnak bizonyul remekművének vélt politikai tendenciáért való magasztalása épúgy, mint ezirányban való kicsinylése.

Az Aubigny-témához nyúló ifjú jogász számára azonban még sokkal nyersebben élő anyag az a jogi tananyag, melynek egysége a Martini-féle elméletben van. Ez államelmélet keretén belül ott van már az egyház és az állam viszonyának a drámában érvényrejutó felfogása is, amint a nemzetközi jog keretében a vallásháborúk elítélésének is hely jut. Az egyház

¹ V. ö. Pauler Tivadar: *Az észjogtan egyetemünkön.* (Adalékok c. kötetében.) — Eckhardt S.: *A Contrat Social.* Minerva, 1923. és *A francia forradalom eszméi Magyarországon,* 29—40. l.

és állam viszonyának kérdésében itt is mintegy a hagyományos evangéliumi parancs a jelszó, de a hangsúly természetesen a világi hatalmat igazoló első felén van¹

Katona drámájában is ezzel a hellyel zárja Sericour a nagy vitát, ez döbbsenti meg legjobban Chatre-t, s ezen való tüprengésével kezdődik elhatározó monológja. E gondolat szellemében foglalkoztak az egyházi tanításban részletesen azzal a kérdéssel is, szembefordulhat-e az egyház bármely okból az államhatalommal, lázíthatja-e a népet ellene, kihasználva lelki hatalmát, s joga van-e a népnek vallása vélt vagy valódi veszélyeztetése miatt uralkodója ellen fegyvert fogni. Hogy ez a kérdés maga is meynyire foglalkoztatta Katonát, arra nagyon jellemző, hogy a *Bánk bánig* minden történelmi drámájában része van a fanatizmus lázadásának és az attól okozott szenvedéseknek. Az Aubigny-drámában azonban a probléma és a róla folyó vita fogalmazása is még azon nyersen az egyházi előadásokból való, melyeket Katona éppen abban az évben hallgatott. Tanára, Brezanóczy Ádám, ki a vitairodalomban korábban éppen a jogbölcsélet védelmével tűnt ki, utóbb pedig egyházi részről való támadás ellen kellett egyházi tanítását megvédenie, egyházi tankönyvét² magát csak négy évvel az *Aubigny Clementia* írása után nyomatta ki. Ebben a 178. §. cáfolja azokat az érveket, melyeket az egyház állam fölött álló jogának igazolására szoktak felhozni az ellenreformáció óta fejlődött vitákban. Főképp négy érv-párt irt ki Katona, minden biznnyal tanára diktátuma alapján:

Aubigny Clementia, III. 5.

Chatre: Nem éppen az ő (Isten) törvénye szerint üzte-e el az Izrael Osiást?

Sericour: Igenis, az ő törvénye szerint, de nem elüzte, hanem csak a városból kivitte, mint bélpoklost.

Chatre: Jojóds parancsolatjára az istentől elpártolt Athalia királyné megölettetett, és az igazhitű Joás lett a zsidók királya.

Brezanóczy, 178. § p. 256.

VII. Ozias Rex sacerdotale usurpans officium lepra est percussus et a Sacerdotibus Regno dejectus. *Resp.* Hic eventus fuit extraordinarius, et plaga domini, quam in exemplum trahere non licet; deinde ex lege veteris testamenti leprosus debebat extra castra et urbes degere, in novo autem testamento nullibi praecipitur, ut lepra spirituali, ad quam argumentatio fit, infecti regnum amittant... Denique cum Ozias maneret leprosus usque ad diem mortis suae, regnavit Joatham filius ejus pro eo.

VIII. Praecipiente Jojada sacerdote Athalia ob tyrannidem et idolatriam occisa et Joas Rex Judae constitutus est. *Resp.* Athalia fuit

¹ L. a *Positiones de jure civitatis* e kérdés fejtegetését összefoglaló 238. tételét.

² *Institutiones juris ecclesiastici*. 1817.

Sericour: Atália nem volt törvényes királyné. Azonkívül, a mit Jojodás cselekedett, azt ő nem mint főpap cselekedte, hanem mint az igaz örökösnek tutora.

Chatre: Az isteni törvény parancsolta a zsidóknak, hogy ne válaszszanak oly királyt, aki nem az ő testvérek közül való.

Sericour: De csupán csak a zsidóknak, — és vajon fel kell-e az ellenséges foglyokat az egész világnak vendégelni, mivel a vad indusok valása azt jóváhagyja. Azonkívül a hebraeusok is, ha másképen nyertek idegen királyokat, azért híven tisztelték őket, úgy mint a babiloniai, perzsiai, medus és római fejedelmeket, sőt tulajdon királyokat se üzték el, kik bálványokat imádtak; példa Manasses.

Chatre: A kereszténységnek nem szabad eretnek királyokat szenvedni, ha csak magát nyilvánosságos veszedelemben nem akarja ejteni.

Sericour: Ugy? E szerint tehát a királyok csak láptái az alattvalóknak, mert hiszen mindenik fanatikus képzelheti magának, hogy a fejedelme nem az igaz úton jár...

usurpatrix regni, ut enim regnaret interfecit omne semen regium, clam subducto Joa legitimo successore, et in domo domini sub tutela Jojadae educato, quod igitur egit Jojada, egit qua tutor legitimi Regis, non qua sacerdos.

XVII. Judaei prohibentur eligere regem, qui non est de numero fratrum.

Resp. Hoc verum est, propterea tamen alia ratione regnum adeptos non repudiaverunt, reverenter enim coluerunt Babylonios, Persas, Graecos et Romanos; immo nec Reges de numero fratrum ad idola prolapsos, qualis fuit Achaz et Manasses, throno deturbaverunt.

XVI. Non licet Christianis tolerare Regem infidelem aut haeticum, quoniam ita bonum religionis manifesto exponitur periculo. *Resp.* Haec propositio est seditiosa, Dei verbo et veteris ecclesiae praxi contraria. Seditiosa, possent enim fanatici somnari regem suum haeresi patrocinari et sic securitatem publicam perturbare. etc.

Mindazok az érvek belekerülnek így Chatre és Sericour vitájába, amelyek Brezanóczynál az alattvalók lázadásának jogosságára vonatkoznak. Mind a négy (Ozias és Athalia példája, az ótestamentumi törvény, a türelem veszedelmessége) hagyományos azokban a vitákban, amelyek a XVI. század vége óta az egyház világi hatalmával foglalkoztak, s amelyek középpontjában épen III. és IV. Henrik alakja állt először.

Az első kettő már Boucheriusnál megvan, (*De justa Henrici III. abdicatione*, 1589) sőt Ozias példájának az eretnek uralkodók lelki leprájára való vonatkoztatását egészen az egyházatyákig vezették vissza (Chrysostomos). Mindkettő cáfolása Barclaiustól származott tovább a viták egész során, IV. Henriknek ajánlott munkájából. (*De regno et regali potestate...* 1600.) A másik két érvet Bellarmin vitte bele a vitába (*De summi pontificis in temporalia potestate*. 1610.) s ugyancsak Barclaius utasította vissza először postumus válaszában. (*De potestate Papae*, 20. és 22. c.) Az érvek és cáfolatuk lényegének és egyes elemeiknek ettől kezdve való állandósága ellenére, (a XVIII. században főleg a nagy Bossuet és Du Pin a gallián Declaratio igazolására írt munkáiból idézték őket) olyanféle

rövid összefoglalásban, ahogyan Chatre és Sericour vitájába Katona belefoglalta, Brezanóczy előtt csak abban a bécsi egyházjogi tankönyben vannak meg, amelynek alapján Brezanóczy-nak is tanítania kellett saját könyve kiadásáig, s amelyhez minden lényeges pontban ragaszkodnia kellett könyve írásakor is, hogy azt jóváhagyják. Az idézett mondatokban is néhol szó szerint írja ki Pehem egyetemi tanár *Praelectiones in jus ecclesiasticum universum* c. tankönyvének megfelelő részeit. (Tom. I. sectio III. c. I. §§. 674 etc.) Néhány apró különbség mutatja mégis, hogy Katona nem e korábbi tankönyvet használta, hanem tanára diktátumát követte.

Pehem külön sorolja fel a tétele ellen való ellenvetéseket s külön ugyancsak sorozatosan cáfolatukat. Katonánál az egyes érvek különválasztását a drámai dialógus is megkövetelte, de mondatai formája minden esetben e kényszeren túlmenően azonos az érveknek Brezanóczy könyvében utóbb megjelent fogalmazásával. Jellemző pl. a második érv cáfolata: Pehem azzal emeli ki képtelenségét, hogy hibáit csupán praeteritio alakjában jelölve meg, egyébként ugyanazokra a mozzanatokra utalván így, mint B. és K. — magát a cáfolatot fölöslegesnek nyilvánítja: «Quod autem ex trucidatione Athaliae... adversus legitimos Reges intorquent argumentum, quid roboris habere queat, quivis intelligit.» A harmadik érv cáfolatának utolsó részét meg Pehem Achaz és Manasse említésével kezdi, míg B. és K. egyformán csak utólag szúr be nevet példaként, stb.

Chatre és Sericour polemiája tehát világosan mutatja, hogy Katonát e tárgy feldolgozásában jogi tanulmányaitól kifejlesztett s egészen határozott irányba terelt politikai-világnevezeti érdeklődés vezette: szinte az egyetemen magáévá tett elmélet megvilágítására alkalmas példát is látott tárgyában. E gondolkodásának már abban része volt, hogy ily alakítás lehetőségét fedezze fel a novella anyagában. A tárgy természetén és Henrik személyén kívül ez is hozzájárult ahhoz, hogy az *Aubigny Clementia* annyira emlékeztetegyreszt a *Henriade*-ra, másrészt Voltaire-nek a fanatizmus ellen írt drámáira — vagy, amint Marton Sándor mondja «annyira a felvilágosodás szellemét leheli, mintha csak egyesített visszhangja volna Voltaire Mahomet propheta-jának, amely megbélyegzi a fanatizmust- és a vallási türelmet hirdető Alzirnak és Geberek-nek.»¹ Hiszen a benne tükröződő elmélet fejlődése épen a *Henriade* hősenek korában, sőt az ő személyével kapcsolatban indult meg erősebben s a felvilágosodott abszolútizmusban tetőződött.

A *Jeruzsálem pusztulásának* egy részlete valószínűvé is teszi, hogy Katona annak írásakor ismerte a felvilágosodott abszolútizmus eposzát. Ugyancsak nem sokkal utóbb meginduló történelmi kutatásai során a rokon tárgyú szakirodalom köréből Voltaire *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations*

¹ Katona emlékkönyv. Kecskemét, 1930. 42. l.

c. munkáját is használta.¹ Mindezek ellenére az *Aubigny Clementiában* semmi sincs, ami bizonyossá tenné, hogy Katona itt kifejezésre jutó gondolataihoz már Voltaire-olvasmány útján jutott volna, s így Voltaire bármely művének megindító szerepe lett volna e problémákról való gondolkodásában; fogalmazásuk u. i. minden esetben más irányba mutat, s így részben egyetemi tanulmányai, részben egyes akkor népszerű szépirodalmi művek, kivált drámák hívhatták fel rájuk figyelmét. Meg kell u. i. jegyeznem, hogy Voltaire drámái csak az 1790-es években voltak nálunk műsoron s nem, mint Marton tévesen írja, Katona korában is.

Pedig van az *Aubigny Clementiában* a fanatizmus ellen való érvek közt olyan is, mely az egyházjogi tanítás szellemével gyökeresen ellenkezik, Voltaire-hez közelebb áll, de bizonyos tekintetben más színezetű. Már a Sericour ajkára az egyetemen tanultakból adott ellenvetéseken is tesz K. oly apró változtatásokat, melyek ellentétben állnak e tanításnak a katolicizmus igazságának kétségtelen voltát hangoztató alapelveivel — ezekből csupán a jozefinus febronianizmus értelmében való s igen határozott korlátok közé szorított politikai türelem következik, de korántsem teljes egyenlőség még a megtűrtek számára sem, annál kevésbé a vallási meggyőződés teljes szabadsága. Jellemző már az a negatívum, hogy az utolsó cáfolatnak K. csak első pontját tartja meg, ahol azonban a cáfolat is a Bibliára, majd az egyháztörténetre támaszkodik, ott már elhagyja s egészen más irányba tér.² Folytatólag pedig azt mondja Sericour:

Hidd el nekem, Chatre, az embereknek véleménye, melyet isteni tiszteletnek nevezünk, nem egyéb egy bálháznál, ahol is török, zsidó, indus, görög és római maskarák fordulnak elő, senki sem láthatja, hogy melyik árva rejtheti el a nagyobb szépséget. A külső festéket tekintvén, egyiknek ez, másiknak amaz tetszik, már most kardot vonjunk-e mi egy igazszívű ember ellen, mivel beléje az örökkévaló ezt és nem azt a vágyakozást alkotta, melyet mi mindegyik között elsőnek találunk? Miért akarsz te másokat erővel is a te ízlésedre kényszeríteni, amelytől mások undorodnak? Majd az éjfélnek órájában le fognak a lárvák hullani, és mindenik a maga formájában áll a bíró előtt. Én, tudom, nem fogok elpirulni, mert én, ámbár egyhez ragaszkodtam, de nem gyűlöltem a többieket is. Mert hiszen ugyanazon célból jöttek közinkbe — annak dicsőségére, a kinek fia egykor azt mondta: Adjátok meg a császárnak azt, a mi a császáré, és az istennek, a mi az istené.

¹ Ebből fordította — a cím megjelölése nélkül — azt a néhány sort, amely Miletz kiadásának (*K. családja, élete és ismeretlen munkái*) 235. lapján található.

² Különbön is csak Chatre érvel a Biblia alapján, Sericour a tőle felhözött helyeket értelmezi máskép, egy helyütt meg egyenesen megtagadja a bibliai törvénytől az egyetemességet, sőt a vadak szokásaival veti egybe.

E néhány mondat már oly szellemben folytatja a fanatizmus ellen való tiltakozást, amely merőben eltér az egyetemi tanítás szellemétől: oly tág értelemben és annyira felvilágosodott megokolással követel toleranciát, sőt lelkiismereti és kultusz-szabadságot, amire Chatre problémájának megoldásához már egyáltalán nincs szükség. Így élesen kiütközik az eddigi gondolatmenetből, noha annak betetőzéseként tünteti fel még szörnyűbbnek a vallásért való harcot s befejezésül odakanyarodik vissza az evangéliumi parancsra való utalással.

Már előbb, Rozália első tiltakozásában is, helyet kap általában a lelkiismereten való erőszak kárhuztatása, sőt az emberi megítélés jogtalanságának általában való hangoztatása. (II. 8.) Utóbb már maga Chatre is fölveti: «Hát csupán a te segítségére vagy-e szükség, hogy az isten áldása elterjedhessen?» Sericour pedig az imént részletesen elemzett vitát már a következőkkel vezeti be: «A vallásért harcoltál te, és a vallásért akarsz harcolni? mi okból? hogy az embereket erővel kergesd a paradicsomba, kik oda bemenni nem akarnak,» stb. A nagy vita után való töprengésben Chatre már maga veti szemére magának: «Te az egész hazából egy templomot akartál készíteni, és minekelőtte az a vérsárból készülne, kiöldösöd azon lelkek, melyeknek oda menedékkül jární kellene.»

Isten kizárólagos jogát az emberek hitének megítélésére és az ebbe való beavatkozás bűnösségét egyszer-mászor már a reformáció korában is hangoztatták s e vonatkozásban sokszor idézték később is¹ két uralkodó, II. Miksa és Bátori István, jelszavát, de ezek a gondolatok is újra visszatérnek a lelkiismereti szabadságnak a XVII. század utolsó éveiben meginduló nagy vitájában.² Katona ennek legszélsőbb következtetéseit is ismeri és magáévá teszi: Sericour nála, mint Locke és Bayle, nemcsak a különféle keresztény felekezeteket védi, hanem a pogányokat is, és nem csupán politikai érdekből, mint még a német felvilágosodás jogbölcselei is többnyire, hanem az embernek az ítélkezésre való jogosulatlanságára hivatkozva, sőt elismerve, hogy mindegyik vallásnak ugyanaz a célja, de az emberek csak a külszint, az álarcot látják, mely csak az örök bíró előtt hull le. Mindez a deismus felekezeti indifferenzizmusából következett csak, de arra nehéz lett volna rámutatni, Katona közvetlenül mily úton ismerte meg az egész érvelést, minthogy a XVIII. sz. második felében már rengeteg irat ismételtege legkülönbözőbb elemeivel együtt.³

Voltaire maga némelyik érv tekintetében tartózkodóbb, egyébként nála hiányzik leginkább a deismuskak az az áhitatos patosza, amely Sericour szavaira is jellemző. A vallások egymáshoz s a fültett észszerű ősvalláshoz

¹ pl.: Boehmer J. H.: *Jus ecclesiasticum protestantium*. 1717. II. 25.

² V. ö. Ruffini F.: *La libertà religiosa I. Storia dell' idea*. Torino. 1901.

³ A kérdés hazai történetéről l. Eckhardt: *A francia forradalom eszméi*. 53—99. l.

való viszonyát jelképező képek is gyakoriak a deista irodalomban, amely a különböző kultuszokat csak ugyanazon ősvallás eltérő külső megjelenési formáinak tekintette. Különben a Lessing szellemével való rokonság is több mozzanatra terjed K. későbbi történeti jegyzeteiben, a nélkül, hogy közvetlen kapcsolat igazolható volna; ilyenek a mythos-alakulás egyetemes magyarázata, Jézusnak pusztán «legjózanabb tanító»-ként való jellemzése és a krisztusi és a keresztény vallás megkülönböztetése. Az is meglehet, hogy először újabb szépirodalmi alkotásokból ismerte meg K. e gondolatmenetet — korszerűen érzéletes felhígításban elsősorban Kotzebue «pogány»-drámáiból. Valószínűnek látszik, hogy Kotzebue «naturalista indifferenciája» nagy mértékben részes volt K. egyetemes vallástörténeti érdeklődésének kifejlődésében is, talán ez irányította már figyelmét erősebben a jogi oktatás vallási és egyházi vonatkozású kérdéseire is. Két éven át összes történeti drámái háttérét vallási gyökerű háborúk adják, s itt is csak azok történelmi felelősségét emeli ki, kik a vallás nevében vérontásba és szenvedésekbe hajszolták a rájuk hallgatókat (a ligue, Kupa, Ziska, a jeruzsálemi tyrannusok). Ugyanez teszi érthetővé azt is, hogy a Duna-Tisza-közének a honfoglalást megelőző történetében oly részletességgel vizsgálja valamennyi nép vallását; bizonyára e tanulmányok során jutott el sok más közt Voltaire hasonló tárgyú etnografiai-történeti munkájának tanulmányozásához is.

A kassai cenzor még 1831 végén is szörnyűködve jegyezte meg, hogy e dráma «Istenről nagyon illetlenül szól». Tudvalevően a színészek már előbb találtak rá módot, hogy becsmépezzék műsorukra — a szemet szűrő, de a dráma lényegéhez tartozó vallási vonatkozások kihagyásával és a külső harcnak Magyarországra, III. Endre korába való áttételével, úgyhogy szelleméből csak a loyalismus maradt meg. És e stílustalan átfestés és megcsonkítás ellenére is maradt annyi drámaiság és színszerűség — persze érzékenység is — hogy a *Hédervári Cecilia* másfél évtizednél tovább újra meg újra színrekerült mindenfelé. De ebben a magyarosításban hiányzik Chatre vívódásának legnagyobb része, így az, ami Katona drámáját leginkább emelte az összes többi Aubigny-drámák fölé. Jól megérezte ezt a hiányt a Honművésznek (1833. 71. sz.) bírálója, nem is sejtve, hogy ez is, néhány feltűnő apró furcsaság, anachronismus is, mindaz, amit hibáztat, a stílustalan és durva átdolgozás következménye: «némelly gyenge oldaláról — írja — p. o. ... Ujlaki characterének olly hirtelen elválozása és ellágyulása, András királynak ... igen nagy leereszkedése felül a pártos Ujlaki iránt ... szólni nem akarunk.» Ez a megcsonkított előadás ellen való jogos kifogás a mi szemünkben szinte maga is az ifjú drámaíró dicséretévé válik, aki a tárgyban annak összes feldolgozói közül egyedül látta meg az igazi drámai problémát s annak lélektani motiválással való megoldásában is bizonyos korszerű korlátok ellenére igazán mélyre hatolt.

II. István, a magyarok első királya.

1813 júliusában, valószínűleg már a Ziskával való foglalkozása közben, Katona magára vállalta azt a feladatot, hogy a közelgő István-napra a magyar játékszinre alkalmazzon egy István királyról szóló drámát. E szabadon készített munkáját már Abafi¹ kész német dráma szabad átdolgozásaként fogta fel, magát a német drámát azonban, Girzik X. F. 1792-ben megjelent munkáját, Heinrich találta meg s erről Gyulai Katona-könyvéről szóló bírálatában² számolt be. Bírálat keretében természetesen csak ennek a Gyulai munkájától eltérő eredményekigazolása volt fontos, Katona átdolgozásának érdeméről csak néhány szóban, de lényegében helyesen jegyezte meg, hogy a magyar darab egyszerűbb és színszerűbb a németnél, s rövidebb, elevenebb, drámaibb dialogusra és hatásosabb cselekvényre törekszik. A két dráma viszonyának alaposabb megvilágítására azóta sem került sor. Heinrich bírálatából csak Katona forrásának megállapítását vette több irodalomtörténetíró tudomásul, s az *Istvánt* azokkal a korai fordításaival egy sorban említik, amelyek közül a *Mombelli grófok* maradt meg. Pedig több lényegbevágó és nagyarányú változtatás jellemző K. drámai és színi érzékének haladására és bizonyítéka eljárása tudatosságának.

Katona Girzik hat felvonását négygé vonta össze. Az ő idejében divatos vitézi játékok közül tucatszámra lehetne négyfelvonásosokat említeni, köztük Ziegler és Weissenthurn-Franul J. épen Katonától fordított drámáit is, Katona maga pedig ebben az évben valamennyi történelmi drámáját négyfelvonásosnak alkotta meg. Ebben az esetben is valóban belső szerkezetében négyfelvonásos dráma az ő átdolgozása. Az eredeti regényes képek laza sorozata, amint Heinrich is mondja, «dramatizált lovagregény». Hat ízre sem belsőleg tagolódik; helyi, időbeli s kauzális összetartozás sokszor kevesebb egy felvonás színei, mint a vége és a következő kezdete közt. K. belső egység megteremtésére igen nagy mértékben összevonta és egyszerűsítette az eredetit: a 12 színből nála 7 maradt, a 42 jelenet közül teljesen elhagyott 17-et, a többit is jórészt lényegesen megrövidítette, úgyhogy a magyar dráma, amint H. is megjegyezte, kb. egyharmada csak az eredetinek.

Legjelentékenyebb a dráma első felének átformálása. Csaknem három teljes felvonást vont K. egygé össze. Mindjárt világosan látta Girzik drámájának szerkezeti főhibáját, a megindítás epikus terjengősségét és a helyzetrajz aránytalan terjedelmét. Az expozíció több mint fele volt a drámának. Girzik

¹ Ország-Világ, 1880. 18. sz.

² EPHK. 1883.

drámájának tárgya a német lovagoktól támogatott keresztény-európai fejedelemségnek döntő győzelme az ősi élethez ragaszkodó pogány-barbár magyarságon, nem pedig a címszereplő egész pályája: mégis ez a küzdelem csak a harmadik felvonásban robban ki. Hogy milyen más K. drámai tempója, arra jellemző, hogy ezt az expozíciót, a német drámának majd kétharmad részét, K. egy negyed része akkora felvonásba szorítja.

Teljesen elhagyta a pusztán a helyzetet bemutató jelenetek nagyrészét, a békétlenek (Miszvergnügte) és a német lovagok együttes iddogálását,¹ (I. 1—3.) az udvarnál István trónbeszéde előtt folyó diskurzusokat, (II. 1.) a gyujtogatás, nőrablás és szabadítás tisztán lovagdrámai jeleneteit (II. 5—9.) és az István esküvőjére épen e rémségek idején érkező lovagok egész szereplését. Maga ez az esküvő is egészen elmarad, Gizella nála már a dráma kezdetén neje Istvánnak.² A dráma kezdetétől a II. felvonás elejéig egészben elhagyott jelenetsorokból csak Kupa zsörtölődése és Szabolccsal való beszélgetése (I. 4.) maradt meg kezdetnek; az előbbi K. alakította külön monológgá, az utóbbiba, mely az eredetiben Szabolcsnál történik, beleolvasztotta azt, amelyet ott már az udvarnál folytatnak, (II. 4.) s erre a színrre tette át az egészet.

Különösen jellemző K. első felvonása második felének alakulása. E gyorsan perdülő jelenetsort K. az eredeti két felvonásánakhárom színen játszó nehézkes jeleneteiből vonta össze.

Ott István esküvője előtt a palotában beszélgetnek németek és magyarok, majd a herceg előtt kezd Kupa Vencelin árulására célozgatni, míg a németek hűsége mellett kardoskodnak; erre hozza elő Rado a V-nek címzett levelet. István azonban vezére távollétében nem olvassa el. A menyegzőre indulnak, ekkor jön közbe az ujjabb leleplezés, Chozar vallomása V. ellen. István ez sem ingatja meg bizalmában. Mialatt az esküvő folyik, érkezik meg V., Rado elveszi kardját s őrizetbe veszi; V. vitézei lázongnak. A templomból kijövő herceg előtt V. új színen jelenik meg. István vitézei rajongását ártatlansága kielégítő bizonyosságának veszi, őt az alsó végekre küldi hadával, Kupát pedig a V-t hívogató titokzatos lázadók ellen Veszprém alá. A III. felvonásban, mielőtt még Kupa elindulna, V. váratlan visszatér; az épen Adelheiddal levő Kupának Chozar hozza e hirt. Kupa távozása után az anyahercegnő itt találkozik még hozzátartozóival, s hozzájuk jön hirtelen V. Kupát keresve, aztán Kupa gyors távozását jelentik, s erre V. leleplezi Kupa összeesküvését. Adelheid, mikor már mindent tisztán látnak, elájul, István pedig tovább tanácskozik Vencelinnel és Kupa árulójával, Bultsuval a teendőkről, s ugyane felvonásban még színváltozás következik. — Katonánál

¹ A *Bánkban* megalkotásában több emlék kíséri Katonát Girzik drámájából is: az általános békéllenség mulatságban mutatkozik itt is először, hol németek és magyarok együtt vannak, s egyes hangok kimaradnak az uralkodó életéséből; Kupa úgy robban a mulatók közé, mint Petur; indulatoskodása az öreg, már nyugalmat óhajtó Szabolcs mellett, míg őt is fel nem rázza, hasonló Petur és Mikhál együttlétéhez. Néhány párhuzamos idézetet is ki lehetne írni.

² Néhány István esküvőjével kapcsolatos részletet is felhasznál K. az anyakirálynő öccsének s Gizella húgának Girziknél is meglévő jegyességével kapcsolatban.

az első gyanúok V. ellen már a dráma kezdete előtt István kezében van, de a vitézeknek és saját hozzátartozóinak V.-hez való ragaszkodását látva, maga tépi szét az áruló levelet. Kozár e kegyelemtől színleg meghatva borul lába elé az új bizonyítékkal. Nyomban megjelenik V., István már az első gyanú miatt hívatta. A vádakát hallván, engedelmet kér, hogy bizonyítékaiért távozhasson. Mialatt István családja tagjaival beszélget, Kozár megsúgja Kupának, hogy V. mindent megtudhatott Bultsutól. V. mindjárt vissza is tér a Kupát leleplező és őt ezzel tisztázó Bultsuval, de Kupának hült helyét találják. Bultsu közlése: Kupa sümegi vezér, a pártosok feje, Theodat pedig elfogattatott, «villám szerűen hat a jelenlevőkre a a megtevesztett Adelheid itt is elájul, de e percben, a többiek megdöbbsent összesereglése közben hirtelen leeresztetik a firhang.»

Az V. felvonás utolsó két s a VI.-nak mindössze két jelenete Girziknél három változást kíván, e mellett az egész VI. felvonás csak visszatekintés és következmények jelzése. Katona megszakítás nélkül egy színen egyesíti mindezt: a levert Kupa ugyanott támológ be, miközben künn még zúg a harc, de már diadalkiáltások hallatszanak, ahol a győztesek aztán hozzátartozóikkal találkozni; itt vív meg Vencelinnel s esik el. Míg Girziknél István hozzátartozói a VI. felvonás elején benn vannak a várban s onnan vonulnak a megszabadult Boleszláv felvilágosításai után a közeledő triumphus elé, Katonánál a Kupa halálának színhelyére érkező vitézek beszélgetnek a történetekről, majd ugyanide érkezik az övét kereső István s itt találkozik velük.

Így elhagyva minden mellékes vagy a főcselekvénnyel alig kapcsolatos részletet, az egész drámát szervesen meg-rövidítve és a döntő fordulatok szerint tagolva, elkerülve a fölösleges színváltozásokat egységes és gyorsan perdülő drámát csinált Girzik képsorozatából. A részletekben ugyanaz a színpadi technika tükröződik, néhol az eltérés folytán különösen szembeszökő módon, amely az Aubigny-drámában. Így a meghagyott színváltozások is épúgy megvalósíthatók nyílt színen (pl. az I. felvonásban). Hogy mily aggodalmasan gondoskodik K. időérzéke az illúzió minden esetleges megzavarásának elhárításáról, arra jellemző, hogy ha az előző felvonás szereplőinek a következőben az előbbi színhelyétől messze kell megjelenniök, az idő múlásának éreztetésére nem elégszik meg a felvonásközi szünettel, hanem más jelenetet iktat még közbe.

Girzik ugyanabba a felvonásba teszi a lázadóktól megtámadását, amelyben a titok — a fejedelmi udvarban — kipattant; K. nemcsak új felvonásba viszi át, hanem eléje új jelenetet tesz, az otthon maradt nők jelenetét, mely Girziknél — sok tekintetben másképp — utóbb következik.

Itt a legszembeszökőbb — eljárásának az eredetivel szemben való ellentétessége folytán — mily következetes K. a felvonásvég drámai alakításában. A legjobb példa épen az I. felvonás befe-

jezése. Girziknél a helyzetet megvilágító nagy meglepetés után még tanácskozás következik, de ezzel sem ér véget a felvonás, még itt mutat be Kupa (a felvonás kezdetén még az udvarnál volt!) Szent Márton hegye alatt pogány áldozatot, s itt támadja meg István serege, mikor többi foglya legyilkolása után Theodát megölésére ad jelt; a felvonás végén aztán futva távoznak a lázadók, nyomukba a herceg vitézei, s így a színpad kiürül. (Épígy csaknem minden felvonás végén üres a színpad.) Ezzel szemben Katonánál a döntő fordulat egyszersmind felvonásvég itt az expozíció végén is, a következő felvonásokban is.

A felvonásvég ilyen következetes pointe-szerűsége — jellemző formája a függöny lebecsátása a szereplőkkel telt színpadra — Katonának szinte egyéni sajátysága, szemben az akkor hagyományos felvonásvéggel, a francia és angol technikából egyaránt következő kiürítéssel, elvonultatással. A *Götz* egyetlen felvonását említik a hirtelen záródás első példajaként, Schiller is alkalmazta, de még ő sem következetesen, s általában K. koráig a német drámában is aránylag ritka. Az elvonultatás K.-nál ettől kezdve egyszer sem fordul elő. A felvonásvégi izgalom kiélézése csökken ugyan a lélekrajz fontosságának növelésével, de a *Bánk bán*ban sem záródik a függöny egyszer sem a kiürült színpad előtt, amint ez az első kidolgozás kéziratának jelzéseiből világos. Az eljárás következetessége annál jellemzőbb, mert így a felvonás vége egészen más szerkezeti jelentőségű, mint akár a változás, akár az egész dráma vége.

Másban is átalakult K. kezén Girzik drámája: szereplőinek, főleg a főalakoknak felfogásában. E tekintetben már K. és közönségének magyarsága is megkövetelte a «der edlen Nation der Hungarn» ajánlott, de az idegen lovagokat a magyarság rovására magasztaló dráma átalakítását. Girziknél sok helyen bántó a magyarság rajza: míg a német vitéz és hű, a királypárti magyarok jelentéktelenek, a másik párton lévők barbárok.

A német lovagok legtúlzóbb magasztalásait K. elhagyja. A gyujtogatás és rablás elhagyásában is része lehetett e szempotnak. Teljesen elmarad az a szörnyű vérengzés is, melyet a magyarok Theodat feláldozása előtt visznek végbe, s egyedül ő a kiszemelt áldozat. Különben sem elvetemült gonosztevők a lázongó magyarok, mint az eredetiben, — még a németek is mondják, hogy csak félrevezetettek. Vencelin meg maga mondja gyanúsítottasága idején: «nem lehetek ily tiszta érzésű nemzet tagja.» (Az eredetiben: «kann euer Heerführer nicht sein.») A király körüli magyarok alárendelt szerepén főleg azzal változtat K., hogy Aba Sámuelnek tulajdonítja Adelheid és Boleszláv megszabadítását, Gizella és kísérei bevitelét a várba s a korona megérkezésének jelentését, míg Girziknél az előbbi tetteket Haduin, az esküvő idején Magyarországra vetődött lovag viszi véghez, a korona közeledéséről pedig előbb az osztrák Arnulph ad hírt, a dráma végén meg maga Asztrik a színpadra hozza. Ezen már a színi cenzura szabályai szerint is okvetlenül változtatni kellett, (Henrich csodálkozik e hatásosabb befejezés elejtésén) mert semmi-

féle papi személyt nem volt szabad színrevinni. Annál jellemzőbb azonban, hogy K. az egyetlen személyes hőstett véghezvitelét Aba Sámuelnek tulajdonítja.

Kupa alakja már e kiélezett szembeállítás eltüntetése folytán is rokonszenvesebbé válik, de oly vonásokkal is színezi K., amelyek bukását tragikusabbá, őt félig-meddig jogos nemzeti ellenállás hőségé teszik: nem látta meg a történelmi átalakulás szükségét, s így az ősi erkölcsért és erőért való aggodalma némileg igazolt.¹ Tragikusabbá teszi alakját híveiben való vak bizalma is: Girziknél Bultsu árulásáról nem is tud s csak azért távozik az udvarból, mert Vencelin váratlan visszatértéből rosszat sejt. Katonánál ellenben hallott emberének Vencelinnel való tárgyalásáról, de bízott Bultsuban, s mikor árulása nyilvánvaló lesz, akkor is meg van győződve, hogy az ő érdekében lett színleg, pillanatnyilag árulóvá. De bár itt Kupa is nagyobb ember, István alakja is nő erőben és nemességben. A német drámában V. alakja egészen háttérbe szorítja. Katonánál nemcsak mások szereznek neki győzelmet, ő maga is győz. Nemes emberségben pedig messze kimagaslik mindenki fölött. Benne is megmutatkozik K. uralkodói ideálja, melyben épen nem a hatalom és tántoríthatatlan kemény erő a fő, hanem az igazság minden áron való keresése, mindenki jólétének szolgálata — s a felvilágosodás ez uralkodói eszményével velejár K.-nál bizonyos szentimentalizmus is minden pusztulás siratásában (V. ö. IV. Henrik, Titus, de Endre alakját is). Mi sem jellemzőbb, mint hogy az egyetlen terjedelmesebb egészen eredeti betoldás az elesett lázadó vezér siratása az utolsóelőtti jelenetben. A végletes, csillapodni nem tudó keserűség, melyet a vitézek nem értenek, annál jellemzőbb, mert Girziknél épen István hangoztatja a bűnhődés igazságosságát. Katonánál hiába emlegetik a körülállók ezt is, meg a jobb jövőt is, melyet csak e pusztulás biztosíthatott: csak fájdalommasabbá válik a király siralma: «Minden ismét jobban fog zöldelleni — Kupa soha sem többé — ő elrothad — Kupa sohasem többé, sem azok kik általa elcsábítottván képzelt szabadságok mellett ontották vérüket.»

Katona átdolgozásának hatásos voltára és színpadi használhatóságára jellemző, hogy ünnepi játéku évtizedekig újra meg újra elővették, sőt egy eredetével nem törődő színész, Bihari Ákos száz év után oly lelkesedéssel forgatta, hogy érdemesnek tartotta a felújításra.²

WALDAPFEL JÓZSEF.

¹ Hasonlóan viszonyul Berzsenyi drámatörredékének felfogása Girzikhez. Valószínűek tartom különben, hogy B. is ismerte G. drámáját.

² L. Nagyvárad, 1913. 261. sz.